

A természet értéke és az intuíció

Az utolsó ember gondolkísérletet Richard Routley fogalmazta meg 1973-ban publikált *Szükség van-e egy új, egy környezeti etikára? (Is There a Need for a New, an Environmental, Ethic?)* című tanulmányában (Routley 1973). A cikk címe is mutatja, Routley egy új környezeti etikát akart megteremteni a meghatározó nyugati etikákkal szemben, melyeket nem azonosít egyetlen filozófiai irányzattal sem, hanem pusztán bizonyos jellemzőiket határozza meg: eszerint „természet az ember domíniuma, mellyel tetszése szerint bánhat”, míg az általa megfogalmazott „környezeti etika szerint az ember nem cselekedhet kénye-kedve szerint” (Routley 1973. 206). Routley összesen négy egymással összefüggő gondolkísérletet fogalmaz meg, amelyek közül az első, a szakirodalomban legtöbbször *utolsó ember érvként (Last Man Argument)* hivatkozott változat a legismertebb. A gondolkísérlet következőképpen hangzik:

Az utolsó ember (vagy személy), miután túlélte az őt körülvevő világrend összeomlását, amennyire képes rá, elpusztít minden élő dolgot, állatot vagy növényt (amennyiben úgy tetszik, fájdalommentesen, mint a legjobb vágóhidakon). Amit tesz, az eléggé megengedhető az alapvető sovinizmus szerint, de környezeti alapon rossz az, amit tesz. Sőt, nem kell ezoterikus értékek felé elkötelezni magunkat ahhoz, hogy Mr. Utolsó Ember magatartását helytelennek minősítsük. (Routley 1973. 207.)

A tanulmány célja, hogy Routley esszéjének és az írás kontextusának bemutatásán túl az utolsó ember gondolkísérlet korlátait és a benne rejlő potenciált is bemutassa az etika és az antropológia számára. Reményeink szerint a dolgozat végére világossá válik: bár gondolkísérletével Routley nem érte el célját, hogy igazolja a természet önértékét, az előhívott intuíció által mégis sikerül az embernek a világához való viszonyulását megvilágítania: a természetnek intuitív módon értéket tulajdonítunk, még abban az esetben is, ha semmiféle érdekünk nem fűződik annak létezéséhez.

I. AZ ETIKAI GONDOLTKÍSÉRLETEK ISMERETELMÉLETI STÁTUSZA

James Robert Brown szerint a „gondolatkísérleteket az elme laboratóriumában végezzük el. Ezen a metaforán túl nehéz megmondani, hogy mik is valójában” (Brown 1991. 122). Ez különösen igaz abban az esetben, ha nem teszünk különbséget az egyes diszciplínákon belül használt gondolatkísérletek között, hiszen nem mindegy, hogy leíró, jósló, magyarázó vagy normatív céllal fogalmazzuk meg azokat. Az etikai gondolatkísérletek esetében normatív szándékkal megfogalmazott történetekről van szó, amelyeket az alábbi struktúrában jelenítünk meg: a valóság erkölcsileg releváns szempontjaira vonatkozó (1) képzeletbeli scenáriót (2) azzal a céllal alkalmazzuk, hogy a hallgatóság intuitív rendszerét mozgásba hozzuk, és ezáltal bizonyos erkölcsi meggyőződéseket, illetve elméleteket próbára tegyünk (Gendler 2013. 21). Az etikai gondolatkísérletek tehát a hallgatóság előfeltételezéseit teszik próbára, vagy adott esetben erősítik meg a képzeletbeli scenárió által előhívott intuitív válasz segítségével. A hallgatóságot arra kényszerítik, hogy lépjen túl morális horizontjának korábbi határain és tegye kérdéssé korábban bizonyosnak hitt meggyőződéseit. Ez a törekvés éppúgy igaz Judith Jarvis Thomson hegedűművész gondolatkísérletére, mint az irgalmas szamaritánusról szóló példabeszédre, hiszen mindkettő bizonyosnak tartott erkölcsi határvonalak áttörését célozta meg. Az etikai gondolatkísérletek ereje tehát az előzetes erkölcsi meggyőződés és az intuitív ítélet közötti feszültségben áll. Mivel gondolatkísérletek esetében gyakran találkozunk abszurd, a mindennapi valóságtól távol álló példákkal, azokat semmiképpen sem tekintethetjük a valóság adekvát leírásának, hanem a valósággal bizonyos jól megválasztott pontokon analóg történeteknek. Hasonlóképpen a hallgatóságtól sem várhatjuk, hogy pontosan megjósolják, mit tennének adott esetben. A cél pusztán annyi lehet, hogy szembesüljenek az intuitív válasz és a racionálisnak gondolt előzetes meggyőződésük közötti feszültséggel, és képesek legyenek azt gondolkodásukban – és ideális esetben a gyakorlatban is – meghaladni (Kovács 2017). Mindez érvényes a jelen cikkben bemutatott *utolsó ember* elnevezésű gondolatkísérletre is, amely az ember és a környezet viszonyát vizsgálja az egyre erősödő ökológiai krízis árnyékában.

II. KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS RETORIKA

Nem véletlen, hogy Routley az 1973-ban megrendezett XV. Filozófiai Világkongresszuson az ökofilozófia témájához nyúl, valamint az sem, hogy gondolatai kifejtéséhez a gondolatkísérlet eszközt választja. Feleségével, Val Routley-val együtt fontos szerepet játszottak a korszak környezetvédelmi mozgalmaiban, hiszen Ausztrália több olyan problémával volt kénytelen szembesülni, amelyek a környezetvédelem kérdését egyre égetőbbé tették. Különösen nagy figyel-

met kaptak olyan veszélyeztetett szimbolikus helyek, mint a Nagy-korallzátony, az Új-Dél-Walesben található Colong-barlangok, a Fraser-sziget és a Pedder-tó (Mathews 2010. 543). Routley környezetvédői tevékenysége bizonyíték arra, hogy nemcsak elméleti, hanem gyakorlati céllal fordult az ökológiai etika felé. A témában írt cikkeit a rendszeresség mellett a közérhető stílus és retorikai igényesség is jellemzi, hiszen a szövegek által is elő akarta mozdítani a környezetvédelem ügyét, elsősorban a környezet iránti attitűd megváltoztatásával. A gondolat kísérlet használata – amely ekkor a reneszánszát élte a filozófiában – ehhez alkalmas eszköznek bizonyult (Nemes 2006).

A szöveg szélesebb kontextusát a Római Klub 1972-ben kiadott, a népességrobbanás, a gazdasági növekedés és a környezeti károsítás összefüggésére felhívó *A növekedés határai (The Limits to Growth)* című jelentése (Meadows et al. 1972), valamint Lynn White Jr. 1967-ben megjelent *Az ökológiai krízis történeti gyökerei (The Historical Roots of Our Ecologic Crisis)* című híres esszéje adja, amelyben kemény eszmetörténeti kritikát fogalmaz meg a kereszténységgel és a nyugati demokratikus hagyomány környezettel kapcsolatos gondolkodásával szemben (White 1967). White Jr. kritikáját nagyszerűen foglalják össze a következő mondatok: „Kopernikusz ellenére az egész kozmosz a mi apró Földünk körül kering. Darwin ellenére a szívünk mélyén nem vagyunk a természeti folyamat részei. A természet felett állunk, gőgösen, kihasználva legapróbb szeszélyeink kedvéért.” (White 1967. 1205.) A természettel való szembehelyezkedés sajátos állapota testesül meg a Routley által megformált utolsó ember alakjában is.

III. AZ ÉRV PRAGMATIKAI SZERKEZETE

Bár témáját tekintve nem tekinthető szokványosnak az *utolsó ember érv*, pragmatikai szerkezete megegyezik más etikai gondolat kísérletekével. Elsőként egy képzeletbeli szcenáriót vázol fel, miszerint a magányosan maradt utolsó ember hatalmában áll a természet elpusztítása vagy megóvása, még az ő halálát követően is. Ez a képzeletbeli helyzet sokkal valóságosabbnak tűnik, mint a legtöbb etikai gondolat kísérletben használt szituáció (például Nozick élménygépe vagy Thomson hegedűművésze). A leírás elsősorban a helyzetet mutatja be, az utolsó emberről azonban szinte nem tudunk semmit. Az egyéni jegyei teljesen rejtve maradnak. Másodsorban az utolsó ember helyzetének leírása – a döntés, amely a természet megóvásáról vagy elpusztításáról szól – a valóság erkölcsileg releváns szempontjait világítja meg. Vajon a természet rendelkezik-e (ön)értékkel, és ez köthető-e az ember létezéséhez? Tartozunk-e bármivel is a természetnek függetlenül attól, hogy az hasznos-e számunkra? Ezek a kérdések különösen égetőnek bizonyulnak egy olyan világban, ahol az ipar és a gazdaság önálló, sokszor zárt logika mentén működik, és a természetet pusztán tevékenységének anyagi feltételeként veszi figyelembe.

Harmadszor, feltételezhető, hogy az utolsó ember helyzete olyan intuitív választ vált ki a hallgatóságból, amely szerint a gondolatkísérletben leírt szcenárió nemkívánatos. Várhatólag a legtöbb ember a történet nyomán arra a következtetésre jut, hogy a természet elpusztítása ebben a helyzetben helytelen, még abban az esetben is, ha az egyetlen embert sem érint.

Negyedszer, az emberi érdekek köré szervezett világ szemben áll a környezet céltalan elpusztítását elutasító intuícióval. Ez lehetővé teszi a különböző környezetetikai álláspontok kritikáját. Routley ezek közül a nyugati sovinizmust emeli ki. Ez az álláspont azonos azzal, amit ma antropocentrizmusnak nevez a szakirodalom, melynek lényege, hogy „csak emberi érdekek és vonatkozások játszhatnak szerepet az erkölcsi mérlegelés és döntés során” (Grey 2009. 40). Az antropocentrizmus liberális elveken nyugszik, melyek szerint „mindenki megteheti azt, amit akar, feltéve, hogy (1) nem okoz kárt másoknak, és (2) nem okoz helyrehozhatatlan kárt magának sem” (Routley 1973. 207). Az intuíció, amely a természetnek értéket tulajdonít, függetlenül az emberi érdekektől, Routley szerint kihívást jelent a nyugati etika számára. Az alapvető gondolat tehát, mely ellenkezik a nyugati etikával, az, hogy a természet intrinzikus értékkel rendelkezik. Ennek belátására a gondolatkísérlet hallgatósága intuitív úton jut el. Routley a gondolatkísérlet használatához és helyes értelmezéséhez ad kulcsot, amikor a következő alapelvet megfogalmazza: „ami megengedett, az igaz néhány ideális helyzetre, ami kötelező, az minden ideális helyzetre, ami pedig rossz, az kizárt minden ideális helyzetben” (Routley 1973. 207). Azáltal is megkérdőjelezi a nyugati liberális elvet, hogy deduktív módon alkalmazza a gondolatkísérlet által megszületett intuitív ítéletet: a hallgatóság szükségszerűen arra kényszerül, hogy a nyugati sovinizmust szembeállítsa az önkéntelenül megszülető intuitív válasszal.

IV. A TERMÉSZET INTRINZIKUS ÉRTÉKE

Routley nem csinál titkot abból, hogy milyen jelentőséggel bír az intuíció az érvelésében. A tanulmány végén kritikával illeti a sovinizta etikai elméleteket, amelyek az „intuitív elméletekkel” szemben „alapelveikre észszerű magyarázatot próbálnak nyújtani” (Routley 1973. 210). Világos számára, hogy érvei nagymértékben a hallgatóságnak a képzeletbeli szcenárióra adott intuitív válaszában alapulnak. A várt intuitív válasznak kell megalapoznia a tételt, mely szerint a természet intrinzikus értékkel bír, és az utolsó embernek nincs joga elpusztítani azt.

Ez a tézis gyakori a környezeti etikával foglalkozók körében. Carter szerint „nem meglepetés számtalan környezeti etikával foglalkozó szakember azon törekvése, hogy bizonyos nememberi természeti entitások intrinzikus értékkel rendelkeznek, hiszen ez jelentheti a legerősebb elfogadható érvet a megőrzésük mellett – ha máskülönben elpusztítanák őket instrumentális értékük, pél-

dául gazdasági jelentőségük miatt” (Carter 2004. 60). Carter „hathatós érvnek” tartja Routley gondolatkísérletét ebben a vitában, hiszen ha sikerül széles körben elfogadtatni a gondolatot, hogy a természet intrinzikus értékkel bír, akkor a nem-antropocentrikus álláspontok képviselői megfelelő kapaszkodóhoz juthatnak (Carter 2004. 60).

De mit jelent az, hogy valaminek „intrinzikus értéke” van? Bár az etika egyik kulcsfogalmáról van szó, tartalmában gyakran érezhető bizonytalanság. Michael J. Zimmermann meghatározása is ezt húzza alá, mely szerint „valami önértékének [*intrinsic value*] azt az értéket mondjuk, amelyet az a dolog »önmagában birtokol«, vagy »önmagáért«, vagy »mint olyan«, vagy »a saját jogán«” (Zimmerman 2019). Peterson és Sandin szerint „az utolsó ember érv nem arra kérdésre ad választ, hogy a természet értéke azokban tulajdonságokban a valósul-e meg, amelyek belsőleg a természethez tartoznak. A kérdés az, hogy a természetnek nemcsak valamely más cél elérésének eszközeként, hanem öncélként is van-e értéke.” (Peterson et. al. 2013. 126.)

Routley ezzel valójában a nyugati kultúra egyik alapvető tételét kérdőjelezi meg, amely éles határvonalat húz a személyek és a tárgyak közé. Kant a személyekkel kapcsolatban írja *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésében*, hogy „az ember és egyáltalában véve minden eszes lény önmagában való célként létezik, nem pedig pusztán eszközként, amely egy másik akarat tetszés szerinti használatára szolgálna; ezért mind magára, mind más eszes lényekre irányuló cselekedetében mindenkor egyúttal célként is tekintetbe kell jönnie” (Kant 1998. 47). Ha elfogadjuk, hogy a természet önmagában való célként létezik, akkor sohasem lehet pusztán eszközként bánni vele, és ezzel egy olyan kategóriába kerül át, amely a nyugati etikában mindeztidáig pusztán személyeknek volt fenntartva. Ez talán annak a felismerésnek a következménye, hogy a méltósággal bíró személyekhez hasonlóan a természet helyére sem állítható más egyenérték gyanánt.

Bár ez az értelmezés elfogadható, továbbra is fennállhat a gyanú, hogy az intrinzikus érték fogalmát nem határoztuk meg kellő egyértelműséggel. Routley egyértelműen azt akarta bemutatni, hogy a természetet ne pusztán emberi célok eszközünek tekintsük, hanem ismerjük fel annak sajátos célját. Problémát jelent azonban, hogy az utolsó ember halála után nincs olyan értelmes élőlény, aki felismerhetné a természetnek ezt a sajátos célját és értékét. Ellentmondásos azt kérdezni, hogy a természetnek van-e értéke, miután minden értelmes élőlény eltűnt a föld színéről, hiszen az ember utáni helyzet teljes megértéséhez a saját szubjektivitásunk felfüggesztésére lenne szükség, ami lehetetlen. Nem lehetséges elképzelni valamit anélkül, hogy egyszersmind alanyként tennénk ezt.

Routley tehát annak bizonyítékául tekint *az utolsó ember érvre*, hogy a természetnek az utolsó ember halála után is van értéke. Érvelésében azonban következtelen. Az intuitív ítéletre hivatkozik, hogy általa alátámasszon egy az ítélet-től teljes mértékben független tényről tett kijelentést. Az érvelése azt sugallja,

hogy a hallgatóság intuitív, a természet utolsó ember általi elpusztítását elutasító válasza igazolja a természet értékét, amely ugyanakkor független a hallgatóság ítéletétől.

V. A PIROS GOMB

Mivel lehetetlen végső ítéletet mondani a természet értékéről Routley érvelése alapján, a képzeletbeli szcenárió által kiváltott intuitív ítélet jobb leírására van szükség. A képzeletbeli szcenáriót át kell alakítani, hogy az előhívott intuitív válasz különböző elemeit jól el tudjuk különíteni egymástól. Az *utolsó ember érv* egy olyan cselekvést ír le, melynek következményei csak a jövőben valósulnak meg, a cselekvő személy halála után. Sem ő, sem más nem lesz tanúja cselekvése által kiváltott pusztításnak. Tehát lehetséges egy olyan egyértelmű határvonalat húzni, amely a cselekvő világát és a halálát követő világot elválasztja. De mennyiben változtatja meg az intuitív választ, ha a képzeletbeli szcenárió egymásra következő eseményeit párhuzamossá tesszük? Ezt mutatja be a piros gomb szcenárió.

Képzeljünk el két hatalmas területet. Az „A” területen nincsenek olyan lények, akik képesek lennének a szenvedésre és a racionális gondolkodásra. A „B” területet emberek népesítik be. A két tartományt egy óriási kerítés választja el, amely megakadályozza az embereket abban, hogy bármiféle tapasztalatot szerezzenek a kerítésen túli világról. A két területet csak egy titokzatos vezeték kapcsolja össze, amelynek a végén, a „B” terület közepén, egy piros gomb található. Az emberek tudnak a piros gombról, de azt is tudják, hogy akárhányszor megnyomják a gombot, az „A” tartományban elpusztul egy élőlény. A kerítés miatt sohasem tudják meg, hogy a gomb nyomása következtében éppen milyen élőlény pusztult el, a legszebb énekesmadár, vagy a legvisszataszítóbb féreg. Az azonban világos számukra, hogy erről sem ők, sem mások nem fognak bárminemű tapasztalatot szerezni. Röviden: sem ők, sem bármely más szenvedésre és gondolkodásra képes lényt sem fog érinteni a piros gomb érintésének a túloldalon bekövetkező hatása. Helytelenül teszik a „B” terület lakói, ha megnyomják a gombot?

Tételezzük fel, hogy a kérdésre a válasz egyértelmű igen. A legtöbb olvasó valószínűleg arra hajlana, hogy a gomb megnyomását elutasítsa, és ezzel erkölcsi minőséget tulajdonítson a piros gomb megnyomásának. Mi rejlik ezen intuíció mögött?

Feltehetően nem azon entitás értékéről van szó, amely a gomb megnyomása következtében elpusztul, hanem magáról a pusztításról. Mivel lehetetlen megtudni, hogy mi van a kerítés túloldalán, illetve van-e ott bárminek is intrinzikus értéke, nincs értelme a gomb megnyomásának. Ez igaz az *utolsó ember érvre* is.

A hallgatóság nem lel értelmet a természet vagy bármi más minden célt nélkülöző elpusztításában. Nem a túloldali létezők értéke, sem az ember utáni világ hívja elő ezt az intuitív választ, hanem az értelmetlen pusztítás elleni tiltakozás.

VI. AZ *UTOLSÓ EMBER ÉRV* EREDETI VÁLTOZATAI

Az utolsó ember érv számtalan változata közül három szerepelt Routley eredeti tanulmányában. Bár az utolsó ember érv kapta a legnagyobb figyelmet, az eredeti cikkben megjelent változatok gondolatkísérletként önmagukban is megállnák a helyüket. Routley számára pedig lehetőséget teremtettek érvelésének kiszélesítésére.

1. *Az utolsó nép*

Az utolsó nép gondolatkísérletben Routley olyan népcsoportról ír, amelynek tagjai tisztában vannak azzal, hogy ők a népük utolsó egyedei (Routley 1973. 207–208). Bizonyos sugárzás okozta károsodás miatt képtelenek a reprodukcióra. Nincs esély arra, hogy egyszer értelmes lények vegyék át a helyüket, tehát az utódlásnak mindenfajta módja kizárt. Az utolsó nép olyan tevékenységet folytat, amely idővel a bolygó minden természeti forrását felemészti: „Emberies módon pusztítják el az összes vadon élő állatot és kiirtják a tengerek halait, és intenzív művelés alá vonnak minden termőföldet, valamint minden megmaradt erdő is eltűnik a kőbányák vagy az ültetvények miatt, és így tovább” (Routley 1973. 208). Ellentétben az utolsó emberrel, ők indokolni is tudják tetteiket: „úgy hiszik, hogy ezáltal üdvözülhetnek, vagy tökéletesedhetnek, vagy egyszerűen egyszerű igényeiket elégtetik ki, vagy egyszerűen szükséges, hogy az utolsó népet elfoglaltsággal lássák el, hogy ne aggódjanak a közelgő kipusztulásuk miatt” (Routley 1973. 208).

Routley a tetteiket és az érvelést, miszerint „nem szándékosan pusztították el a természeti forrásokat [...] környezeti szempontból nem tartja megfelelőnek” (Routley 1973. 208). Ez jól mutatja, hogy Routley ezt a második változatot nem az eredeti gondolatkísérlet részének szánta, hanem pusztán annak a bemutatására, hogy mennyire félrevezető, ha a környezeti etikát pusztán a nyugati, sovíniszta etika kiterjesztéseként értelmezzük. *Az utolsó nép* gondolatkísérlet valóban más intuitív választ hív elő, mint az utolsó emberről szóló: eszerint az utolsó nép tettei nem feltétlen váltanak ki elítélő intuitív választ, hiszen tetteiket jó cél érdekében vitték végbe, életük fenntartása és a szenvedés elkerülése érdekében. A legtöbb ember valószínűleg nem ítélné el ezeket a tetteket. Egy értékes művészeti alkotást bizonyos körülmények között ugyanúgy elpusztítható erkölcsileg indokolt módon – például akkor, amikor emberéletekről van szó –,

hasonlóképpen a természet dolgaihoz. Routley bevallja, hogy a második gondolat-kísérlet által kiváltott intuitív válasz nem felel meg teljes mértékben a „környezeti etika” követelményeinek, mely szerint „az utolsó nép rossz magatartást tanúsított; leegyszerűsítették és nagymértékben elpusztították a természetes ökoszisztémákat és örökségük által a világ rövidesen csúnyává és pusztasággá válik” (Routley 1973. 208).

2. A nagyvállalkozó és az eltűnőben lévő faj

Az utolsó nép indokait a pusztításra igazolja az intuíció, különösen, ha humánus indokokról van szó. Ezért Routley úgy alakítja át a képzeletbeli szcenáriót, hogy a cselekvés olyan indokait mutassa be, amelyeket a nyugati etika helyesnek tart, a hallgatóság azonban intuitív módon elutasít. Felhívja a figyelmet az industrialis társadalmak sajátos logikájára és a természettel való kapcsolatára, hogy rávilágítson az etikai sovinizmus csődjére:

Az utolsó ember legyen nagyvállalkozó [...], aki az automata gyáraknak és farmoknak a komplexumát irányítja és azon dolgozik, hogy ezeket kiterjessze. Többek között autókat gyárt, majd eladja őket egy fiktív vásárlónak, de ahelyett, hogy forgalomba helyezné őket, ahogy azt mi tesszük, azonnal lebontja az autókat, és az alapanyagokból újragyártja őket. A nagyvállalkozó úgy gondolja, hogy neki jó okai vannak erre a tevékenységre: például növeli a világ össztermékét, javítja a termelést, hogy teljesítse a tervet, vagy növeli a jólétet. Ez a viselkedés még a Pareto-optimalitás követelményének is megfelel, mert összhangban van az állandó gazdagodás uralkodó eszméjével. (Tóth 2004. 329.)

Az utolsó industrialista ember magatartását valószínűleg a legtöbb ember elutasítja. Olyan indokok, mint a világ össztermékének a növelése, a termelés javítása vagy a tervek teljesítése pusztán eszközök a cél eléréséhez, ezért csak instrumentális értékkel bírnak. Az intuitív válasz szerint a természet integritása értékesebb, mint az említett emberi célok. Routley szerint „a vállalkozó viselkedése a nyugati etika szempontjából teljesen megengedhető, környezetetikai szempontból viszont nem. Ahogy utolsó ember esete elvezetett bennünket az utolsó emberek példájához, úgy ezt a példát általánosítva eljutunk egy, a saját társadalmunkhoz mentalitásában és gyakorlatában nagyon hasonló ipari társadalomhoz.” (Tóth 2004. 329.) Érdekes módon a nagyvállalkozóról szóló gondolat-kísérletből hiányzik az antropocentrizmus. Nem a nagyvállalkozó személye áll a középpontban, hanem az ipari folyamat optimalizálása és az ipari rendszer kiterjesztése. Az industrializmus antropocentrizmussal való azonosítása tehát téves. Ennek ellenére a nagyvállalkozóról szóló példa a kortárs ipari rendszernek és e rendszer természettel szembeni vakságának tiszta és legitim kritikája.

Routley nem áll meg az industrializmus logikájának az elemzésénél, hanem a fogyasztói társadalmat is kritika alá vonja. A kihálás szélére került kék bálna valós példáját veszi elő. Routley „vegyes jószágként” írja le a kék bálnát, amelynek köz- és privát értéke is van (Routley 1973. 208). A példa az egyéneknek és a társadalomnak okozott kárt úgy semlegesíti, hogy a bálnavadászatot az egyénnel és a közösséggel szemben semlegesként írja le: nem „okoz kárt sem a bálnavadászoknak; nem károsít vagy befolyásol másokat” (Routley 1973. 208). Ráadásul a bálnavadászok sincsenek rászorulva arra, hogy vadásszanak, hiszen azok, akiket zavar ez a tevékenység „készek arra, hogy kompenzálják a bálnavadászokat, ha felhagynak vele” (Routley 1973. 208). A leírás szerint tehát sem a bálnák vadászata, sem az azzal való felhagyás nem okoz kárt senkinek.

Routley szerint „a bálnavadászok magatartása, amely kék bálna fenséges fajának kipusztulásához vezet [...], az alapvető sovinizmus szerint megengedett. A környezeti etika alapján azonban nem.” (Routley 1973. 208.) A lényeg, hogy a sovinizmus, amely alapvetően meghatározza a fogyasztói társadalom és a szabadpiac logikáját, egyszerűen vak azzal az erkölcsi problémával szemben, hogy a vadászat által a természeti világ szegényebbé válik.

A nagyvállalkozó és a kék bálna egyaránt közelebb áll a hallgatóság életvilágához, mint az utolsó ember példája. Az industrializmus és a fogyasztói társadalom a nyugati világ alaptapasztalatához tartozik az 1970-es évek óta. Routley sikeresen szemlélteti a példákon keresztül, hogy az industriális és a fogyasztói mentalitás a természettel és annak értékével szembeni vakságát. Sem a termelés, sem a fogyasztás nem rendelkezik olyan végső értékkel, amely indokolná a természet elpusztítását.

3. A gondolatkísérlet újragondolása

Routley eredeti cikkében az *utolsó ember gondolatkísérlet* három különböző változata található meg. Az alternatív változatok azzal a céllal születtek, hogy a kritika alá vont elméletet újabb szempontok alapján vizsgálják, valamint, hogy az eredetivel eltérő intuitív választ hívjanak elő az olvasókból. Ugyanezzel a céllal születtek meg az eredeti példa újabb változatai, mint a lét nagy láncolata (*The Great Chain of Being*) Mary Anne Warrentől, valamint az utolsó ember erényes voltáról szóló Robin Attfieldtől.

A lét nagy láncolata

Az utolsó ember gondolatkísérlet nem határozza meg pontosan, hogy a természet mely részét pusztítja el az utolsó ember. Pusztán annyit mond, hogy „minden élő dolgot, állatot vagy növényt”, ezzel pedig az élő és az élettelen közé

húzza meg a lényegi határvonalat, egyszerismind meghúzva az élő és az élettelen közötti határvonalat. De mennyiben változik meg az intuitív válaszuk, ha ezt a vonalat a növények és az állatok közt húzzuk meg?

Mary Anne Warren egy olyan gondolat kísérlet javaslatával állt elő, amely egyszerre kérdőjelezi meg és finomítja az eredeti példa által előhívott intuitív ítéletet. Arra kér, hogy képzeljük el,

hogy egy fertőző vírus, amelyet valamely oktalan kutató fejlesztett ki, kiszabadult a környezetbe, és elkerülhetetlenül ki fog pusztítani minden állati életet (beleértve magunkat) néhány héten belül. Tétélezzük fel, hogy más tudósok kifejlesztettek egy másik vírust, amely kiengedve elpusztít minden növényi életet, de sokkal lassabban. A második vírus hatása nem lesz érezhető egészen az utolsó állat haláláig. Ha a második vírust titokban kiengedjük, ez nem okozna tovább kárt semmilyen érző lénynek; senki sem szenvedne, még annak a tudatától sem, hogy a növényvilág órái éppúgy meg vannak számlálva, mint a mieink. Végül tétélezzük fel, hogy biztosan tudjuk, hogy érző életformák sosem fejlődnének újra ki a bolygón (ezúttal a növényekből), és nem fogják érzéssel bíró idegenek sem meglátogatni a bolygót. A kérdés az, hogy erkölcsileg előnyben részesítendő-e, ha a második vírust nem eresztjük szabadon, még titokban sem. (Carter 2004. 52–53.)

Warren a gondolat kísérlet által kiváltott intuícióban – mely szerint a vírus kiengedése nem megengedett – látja annak az igazolását, hogy „nem igazán hiszünk abban, hogy csak érző – ráadásul csak emberi – lények rendelkezhetnek intrinzikus értékkel” (Carter 2004. 52–53). Újra azzal a problémával szembesülünk, hogy egyszerűen nincs értelme szabadon engedni a második vírust. Ez nem több mint – Attfield szavaival élve – vandalizmus (Attfield 2000. 106). A szerző nem ad tájékoztatást arról, hogy a növényeket elpusztító második vírus szabadon engedése milyen célt szolgálhatna. A gondolat kísérlet akkor hívna elő különböző, de jelentőségteljes intuitív válaszokat, ha a második vírus nem csak kipusztítaná lassú ütemben a növényi életet a bolygóról, hanem ha ezzel együtt meghosszabbítaná és minőségileg javítaná az állatok életét. A vírus egy másik hatása lehetne, hogy senki sem szenvedne sem az állatok, sem a növények jövőbeni kipusztulásának a tudatától.

A hallgatóság erre a kihívásra kétféleképpen válaszolhat: támogathatja, vagy elutasíthatja a második vírus szabadon engedését. Mindkét lehetőség magában hordozza az értékítéletet arról, hogy milyen helyet foglalnak el az állatok és a növények az értékhierarchiában. Aki elutasítja a vírus elengedését, az az állatokat és a növényeket a hierarchiában azonos értékszinten helyezi el, vagy a növényeket még magasabban is. Akik a szabadon engedés mellett döntenek, azok feltehetően magasabb értéket tulajdonítanak az állatoknak. A vegyes intuitív válaszok azt tükrözik, hogy az állatoknak és a növényeknek egyaránt értéket tulajdonítunk – hiszen egyikük világának pusztulása sem tekinthető

sem jónak, sem kívánatosnak –, az érző és értelmes létformát azonban értéke-sebbnek ítéljük.

Két kérdés merül fel ezen a ponton. Az első, hogy hogyan tudunk ítéletet mondani egy olyan helyzetről, amelyben már nem léteznek szubjektumok. A második pedig, hogy miképpen változik meg a gondolatkísérlet lényege, ha a közönség megismeri az utolsó ember indítékait.

Az utolsó ember és az erény

Peterson és Sandin rámutatnak, hogy a gondolatkísérlet eredeti változatából hiányzik az utolsó ember indítékait illető magyarázat: „az eredeti változatban semmit nem tudunk meg az utolsó ember motivációjáról vagy karakterjegyeiről. Milyen ember? Egyszerű, szerény, földhözragadt ember? Vagy mohó, arrogáns és irigy? És mik az utolsó ember indítékai, amiért el akar pusztítani minden élő létezőt?” (Peterson et al. 2013. 127–128.) Továbbá, hogyan változna meg az eredeti gondolatkísérlethez való viszonyunk, ha ismernénk ezeket az indítékokat?

Robin Attfield példájában az utolsó ember, aki egy pusztító nukleáris háború egyetlen túlélője, rendelkezik egy olyan rakétával, amellyel képes elpusztítani a bolygó teljes gyémántkészletét (Attfield 2000. 106). Önmagában ezt a cselekedetet értelmetlennek ítélnék. Attfield azonban azzal egészíti ki a példát, hogy az utolsó ember szimbolikus jelentőséget tulajdonít ennek a tettnek (Attfield 2000. 106). Mivel a gyémánt a fogyasztói társadalomban a szimbolikus javak egyike, elpusztítása a fogyasztói társadalommal szemben meghozott szimbolikus döntés. Az elsőre értelmetlen pusztítás e módon azonnal értelmet nyer és a hallgatóságból – feltehetően – igenlő intuitív választ vált ki. Ezen a ponton pedig már felvethető a kérdés, hogy ez a tett miképpen változtatja meg az utolsó ember jellemét, illetve, hogy erényessé vált-e ezáltal.

VII. AZ UTOLSÓ EMBER GONDOLATKÍSÉRLETEK ÉRTÉKE

Az utolsó ember gondolatkísérletek kétségtelenül fontos helyet foglalnak el a környezeti etikán belül, egészen addig, hogy „elegendő tudásból váltott ki elég erős intuíciót ahhoz, hogy ne kérdőjelezzék meg az intuíciót” (Peterson et.al. 2013. 127). Amint az előbbi példák rámutattak, sem az intuíció, sem a belőle származó ítélet nem bizonyul olyan világosnak és biztosnak, mint amilyennek első pillantásra tűnnek. Az eredeti példa kisebb változtatásai eltérő intuíciót hívnak elő, és a természet intrinzikus értékével kapcsolatos ítélet sem következik közvetlenül az intuícióból.

George Edward Moore *Principia Ethica* című 1903-ban megjelent művében már megfogalmazta az utolsó ember gondolatkísérlet egyik előfutárát. Moore

arra kéri olvasóit, hogy képzeljenek el egy gyönyörű világot – „hegyek, folyók, a tenger, fák és naplementék, csillagok és hold” (Moore 1922. 83–84). Majd a legcsúfabb világot, tele szeméttel és mindazzal, ami minket undorral tölt el. Egyetlen dolgot nem képzelhetünk el, mégpedig, hogy „emberi lény valaha is [...] élhet bármelyikben, vagy valaha láthatja és élvezheti [...] az egyik szépségét, vagy utálhatja a másik csúfságát” (Moore 1922. 83–84). Moore „izolációs tesztje” szerint azon dolgoknak van intrinzikus értéke, amelyeket akkor is értékesnek tartunk, ha minden mástól elkülönítjük: „Azt tanácsolja nekünk, hogy vizsgáljuk meg, mely dolgok létezését ítélnénk jónak, ha azok csak önmagukban léteznének, »teljes izolációban«” (Zimmerman 2000. 106). A gondolatkísérlet segítségével felfedezhetjük mindazt, ami értékkel ruház fel dolgokat a mi világunkban.

Moore elkülöníti a szépséget, ami önmagában és objektív módon jó. Routley hasonló kísérletet tesz az utolsó emberről szóló példában: időben előre megy az utolsó ember halála utáni pillanatra, és elkülöníti a természetet az emberi szubjektivitástól. Egyetlen dologról feledkezik el csupán, mégpedig a szubjektum jelenlétéről, amely akkor sem tűnik el a történetből, ha az egyetlen életben maradt ember meghal. Még az utolsó ember halála után is jelen van a gondolatkísérlet közönsége, amely elképzeli, gondolatban megtapasztalja, és értékítéletet mond a természet szépségéről, változatosságáról vagy élénkségéről. Ha minden mástól elkülönítjük a természetet vagy a szépséget, ezáltal jelentős intuícióink válnak láthatóvá. Greynek igaza van, amikor rámutat arra, hogy az „értékekkel kapcsolatos intuíciók döntően az értékelők természetétől függenek” (Grey 2009. 41). Más szóval ezek az intuíciók nem valamely, az emberi mivoltunkon kívüli objektív minőséget közölnek, hanem valami lényegeset az emberről, hiszen valószínűleg más fontos számunkra és más egyéb fajok, mint például „egy ganajtúró bogár vagy egy döglégy” számára (Grey 2009. 41).

Moore gondolatkísérlete arra mutat rá, hogy „léteznek mélyen gyökerező esztétikai intuíciók, amelyeken az emberek széles körben osztoznak”; Routley pedig világossá tette, hogy létezik „egy elterjedt, bár sajnálatos módon nem egyetemes biofília – vonzódás a gazdag, változatos, összetett és szép biológiai rendszerek iránt” (Grey 2009. 41). Továbbá a gondolatkísérlet valójában nem az utolsó embernek, hanem kortárs közönségnek szól, hiszen az ő feladatuk, hogy elgondolják az utolsó ember sajátos helyzetét és ítéletet mondjanak az adott szituációban helyes és helytelen tettekről. Miért gondoljuk, hogy az utolsó embernek ugyanazokat az erkölcsi szabályokat kellene követnie, amelyek a mi „normális” körülményeink között érvényesek? Intuitív ítéleteink mindenestre ezek alapján születnek meg. Carter szerint több különböző ok áll mögötte. Az első, hogy a „kivetített erkölcsi sajátosságok csak addig őrzik meg társadalmi hasznosságukat, amíg [a fennálló társadalmi körülmények – K. G.] kényszerű hatása alatt állunk” (Carter 2004. 58). De mi történik, ha a társadalmi rendszer összeomlik? Megszabadulunk ezektől az erkölcsi normáktól? Carter szerint „még akkor is a kényszerítő hatásuk alatt maradunk, ha a normák kialakításá-

ban szerepet játszó társadalmi nyomás már megszűnt. Következésképpen nem lenne meglepő, ha az utolsó ember még mindig úgy tekintene a világra, mintha valós és objektív erkölcsi sajátosságokkal rendelkezne, és ennek következtében a természeti entitások indokolatlan pusztítását erkölcsileg helytelennek érezné, még akkor is, ha nem létezne olyan érző élőlény, amely elvesztésüktől szenvedne” (Carter 2004. 58). Másodszer, Carter rámutat, hogy a gondolatkísérlet a jelenlegi hallgatóságot és a belőlük kiváltott intuitív választ célozza meg, nem magát az utolsó embert: „[A]z utolsó személy érv címzettje nem az utolsó érző lény, [...] hanem mi vagyunk azok. És minket most szólít meg. Az utolsó személy érvet környezeti etikával foglalkozó szakemberek használják fel azzal a céllal, hogy segítsenek számunkra tisztázni azokat az értékeket, amelyeket jelenleg fontosnak tartunk.” (Carter 2004. 58.) Harmadszer, Carter az utolsó ember különleges helyzetére hívja fel a figyelmet: „az utolsó személy sajátos helyzete messzemenően szokatlan – olyan, amelyet valószínűtlen, hogy a hétköznapi erkölcsi gondolkodás valaha kitermelt” (Carter 2004. 58). Ezzel pedig felvetődik a kérdés is, hogy vajon helyes-e általános, társadalmilag elfogadott, hétköznapi erkölcsi elveket olyan rendkívüli helyzetre alkalmazni, amelyben ezek a szabályok meglehetősen távol kerültek eredeti funkciójuktól.

Még akkor is, ha esetleg a fenti okoknál fogva nem tudjuk teljes erkölcsi bizonyossággal meghatározni, hogy az utolsó embernek miképpen kellene cselekednie, az utolsó ember gondolatkísérlet értéke megmarad. Routley gondolatkísérlete eléri eredeti célját: felhívja a figyelmet a természet értékére, mégpedig a vonatkozó intuíciók segítségével. Ugyanakkor az eredeti tanulmány is bizonyítja, hogy Routley-nak is voltak fenntartásai azzal szemben, hogy elméletét pusztán intuitív ítéletekre alapozza. A nyugati etika kritikájához kapcsolódva hangsúlyozza, hogy „ezek az etikai és gazdasági elméletek nem pusztán természetüknél fogva sovíniszták; ugyanez igaz a legtöbb bevett metaetikai elméletre is, amelyek az intuicionista elméletekkel szemben, alapeleikre bizonyos ésszerű magyarázattal szolgálnak” (Routley 1973. 207). Routley elméletét azokra az intuitív válaszokra alapozza, mely szerint a természet értelmetlen pusztítása helytelen. Bár nem bizonyítja a természet intrinzikus vagy végső értékét, sikeresen mutat rá a természet pusztításával szembeni mélyen gyökerező emberi ellenérzésre.

Az utolsó ember gondolatkísérlet nemcsak akadémiai körökben bírt jelentős hatással, hanem gyakorlati eredményeket is hozott. Hozzájárult a természet értékéről folytatott vita fejlődéséhez az akadémiai világon túl a politikában és a jogszabályalkotás területén is: „Például az Egyesült Nemzetek kormányai és nem-kormányzati szervezetei szerint a természet intrinzikus értékkel rendelkezik” (Vucetich et al. 2015. 2).

VIII. TEOLÓGIAI SZEMPONTOK

Az utolsó ember gondolatkísérlettel kapcsolatos leggyakoribb félreértés, hogy valami olyat bizonyít – ti. a természet értékét –, ami független a szubjektív megismeréstől és ítélettől. Mivel a szubjektivitást nem lehet egyszerűen kikapcsolni, ahhoz a problémához érkezőnk meg, amelyet Berkeley püspök vetett fel még a 18. században. Ő az *esse est percipi* kijelentéssel oldotta fel a dilemmát, és hívta fel a figyelmet Isten mindenütt jelenlévő szubjektivitására. Mivel a keresztény teológia szerint Isten a világot folyamatosan teremti (*creatio continua*), ezért elgondolható, hogy az utolsó ember halála után is folytatódik a világ teremtése, amelyben Isten még értéket is talál. Tehát a természet intrinzikus értéke továbbra is megmarad, hiszen az nem pusztán az emberi szubjektumtól függ, hanem elsősorban a Teremtőtől.

Holmes Rolston is erre mutat rá, amikor újrafogalmazza Routley a gondolatkísérletét:

Tegyük fel, hogy száz év múlva egy tragikus atomháború során mindkét résztvevő fél érintkezik azzal a radioaktív atomcsapadékkal, amely az emberek és az állatok génjét sterilizálja, a flórára, a gerinctelenekre, a hullókra és a madarakra azonban ártalmatlan. Az értékítéletre képes utolsó faj, ha még van lelkiismerete, nem szabad, hogy elpusztítsa a megmaradt bioszférát. Nem állna ez érdekükben, hiszen akármilyen csekély mértékben is marad meg a szubjektivitás, jobb lenne, ha az ökológiai rendszer továbbra is fennállna, még abban az esetben is, ha az értékítéletre elsődlegesen képesek eltűnnek. Ez az ítélet a teremtéstörténetet idézi, ahol a jóság fokozatosan, az alacsonyabbtól a magasabb formáig, minden szinten megtalálható. (Carter 2004. 53.)

A teológia szintjén tehát Isten a teremtő, aki minden teremtmény értékének a garanciája is egyben. Ha ezt elfogadjuk, akkor sikerülhet meghaladni az antropocentrikus szemléletet melyen Routley is túl akart lépni, sőt, a természet intrinzikus értékének a problémája is választ nyer.

IRODALOM

- Attfield, Robin 2000. The Good of Trees. In Peter C. List (szerk.) *Environmental Ethics and Forestry*. Philadelphia, Temple University Press. 98–113.
- Brown, James Robert 1991. Thought Experiments: A Platonic Account. In Tamara Horowitz – Gerald Massey (szerk.) *Thought Experiments in Science and Philosophy*. Lanham, Rowman & Littlefield. 119–128.
- Carter, Alan 2004. Projectivism and the Last Person Argument. *American Philosophical Quarterly*. 41/1. 51–62.
- Gendler, Tamar Szabó 2013. *Thought Experiment: On the Powers and Limits of Imaginary Cases*. New York, Routledge.

- Grey, William 2009. Last Man Arguments. In Baird J. Callicott (szerk.) *The Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. New York, Macmillan. 40–41.
- Kant, Immanuel 1785/1998. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Raabe Klett Kiadó.
- Kovács Gusztáv 2017. Ami nem hagy nyugodni: Etikai gondolat kísérletek az ige hirdetésben, a képernyőn és az előadóban. In Lázár Kovács Ákos (szerk.) *Vallás – média – nyilvánosság: Új társadalomtudományi perspektívák*. Budapest, Gondolat. 141–159.
- Mathews, Freya 2010. Environmental Philosophy. In Nick Trakakis – Graham Oppy (szerk.) *A Companion to Philosophy in Australia and New Zealand*. Melbourne, Monash University Publishing. 543–591.
- Meadows, Donella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen – Behrens III, William W. 1972. *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books.
- Moore, George Edward 1922. *Principia Ethica*. Cambridge, At the University Press.
- Nemes László 2006. A bioetika három fajtája. *Fundamentum*. 10/1. 5–22.
- Peterson, Martin – Per Sandin 2013. The Last Man Argument Revisited. *Journal of Value Inquiry*. 47/1. 121–133.
- Routley, Richard 1973. Is There a Need for a New, an Environmental, Ethic? In *Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy*. Varna, Sophia Press. 205–210.
- Tóth I. János 2004. A környezettel szembeni bűnről. In Dékány András – Laczkó Sándor (szerk.) *Lábjegyzetek Platónhoz 2–3: A bűn*. Szeged, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány. 325–334.
- Vucetich, John A. – Jeremy T. Bruskotter – Michael Paul Nelson 2015. Evaluating Whether Nature's Intrinsic Value Is an Axiom of or Anathema to Conservation. *Conservation Biology*. 29/2. 1–12.
- White, Lynn Jr. 1967. The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. *Science*. 155/3767. 1203–1207.
- Zimmerman, Michael J. 2019. Intrinsic vs. Extrinsic Value. In Edward N. Zalta (szerk.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL= <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/value-intrinsic-extrinsic/>>.